

Милан Ристовић. *На прагу Хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949).*

Београд: Филозофски факултет
Универзитета у Београду, 2016, 491.*

Књига професора Милана Ристовића *На прагу Хладног рата. Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)* представља студију случаја комунистичког интервенционизма, односно покушаја комунистичке Југославије да свеобухватним деловањем у корист Демократске армије Грчке (ДАГ) утиче на исход грађанског рата у Грчкој, са свим регионалним и међународним последицама такве политике.

У предговору аутор наводи да је књига „покушај да се, анализом места и улоге првенствено ‘југословенског фактора’ у грађанском рату у Грчкој, говори о Балканском полуострву, у времену између 1944/1949. и 1949/1950. године.“ Монографија зато има балканолошку компоненту. Односи Југославије и Грчке су квинтесенција тадашњих односа на Балкану, али и више од тога. С једне стране налазила се комунистичка Југославија као истурена рука табора који се формирао у источној Европи, под доминацијом Совјетског Савеза. С друге стране је Грчка која је од краја 1944. била под снажним упливом Британије, а од 1947. САД-а. Она је једина балканска држава изван сфере утицаја Совјетског Савеза, у складу с договором Черчила и Стаљина од 9. октобра 1944. о зонама интереса у југоисточној Европи. Самим тим југословенско-грчки односи овог периода имају контекст светске борбе за хегемонију између два супротстављена табора, па се не могу разумети ван општих односа и сукоба западних демократија и СССР-а после Другог светског рата.

При писању ове књиге аутор је теми приступио не само са становишта билатералних односа двеју земаља, односно једне земље и једног покрета у суседној земљи, већ и из балканолошке, па и глобалне перспективе. То само указује с колико великим проблемом је проф. Ристовић имао да се ухвати у коштац. Зато је морао да поред југословенских, грчких и бугарских консултује и совјетске, британске и америчке изворе. Таква врста оквира учинила је овај задатак изузетно сложеним, али утолико је исход крупнији, вреднији и далекосежнији по закључцима.

Грађанским ратом у Грчкој, на неки начин, и почиње Хладни рат или како аутор каже: „На њега се може указати (у његовим почетним фазама) и као на прву ранохладноратовску конфронтацију у којој се дало наслутити много шта од онога што ће у његовој ‘пуној’ и ‘последњој фази’ (‘рунди’) бити једно од кључних опитних поља Хладног рата.“ О самој природи грчког грађанског рата аутор нешто касније закључује да је „део ширег феномена европске савремене историје“ и да се „од сукоба зараћених фракција покрета отпора претворио, по завршетку Другог светског рата, у све-

* Приказ представља незнатно прерађено излагање са промоције књиге проф. Ристовића одржане у Институту за новију историју Србије, фебруара 2018.

обухватан, политички, идеолошки и војни судар који је, у окружењу нове поделе Балкана, Европе и света, добио много шире значење од ограниченог међугрчког разрачунавања. Тако се политичка конфронтација ‘дегенерисала’ у ‘тотални грађански рат’“ (стр. 43).

После скицирања српско-грчких и југословенско-грчких односа од 1912. до 1944/45, професор Ристовић приступа једном смелом огледу који је назвао „Један екскурс: грађански рат: сукоб без правог краја (*protracted conflict*)?“ У овом одељку од 13 страна, грађански рат у Грчкој представља оквир за разматрање природе сâмог појма грађанског рата од антике (Херодота и Тукидида) до његових савремених одређења. Херодот је изнео чувену опаску да је „грађански рат много гори од општег рата против заједничког спољњег непријатеља, исто онолико колико је рат гори од мира.“ Он даље наводи бројна тумачења феномена грађанског рата, од онога које је дао сликар Франц Марк који је 1914. доживео као „европски грађански рат“, а исту је синтагму употребио и британски историчар Ејса Бригс (Asa Briggs), па до Питера Берка (Peter Burke) који говори о грађанским ратовима као сукобима култура. Посебно су значајна следећа два ауторова опажања. Прво се односи на то да су у грађанском рату сви заробљени насиљем: „У унутрашњем оружаном сукобу ‘нема бекства од насиља’; заједнице реагују на спољашњи напад тако што уједињују своје политичке и друге снаге; грађански рат је насиље које се врши унутар самих политичких и друштвених јединица“ (стр. 46). Друго опажање односи се на то да у грађанском рату свака страна себе самоодређује и самодоживљава као јединог представника народа и самим тим мора да уништи до краја другу страну, или како то наводи проф. Ристовић: „Одбијање једне (или обе) партије која ратује да прихвати ту врсту рата као унутрашњи сукоб, такође је – и у грчком случају – било упадљиво уочљиво. Признати да је непријатељ ‘равноправан противник’, неприхватљиво је и повезано је са схватањем да је само сопствена страна ‘једини легитимни представник’ народа, државних интереса, националне политике и слично. Други су не само политички, идеолошки и војни непријатељи већ су ‘одметници’, ‘народни отпадници’, ‘страни плаћеници’“ (стр. 48). Овај екскурс у књизи представља важан допринос разумевању самог феномена грађанског рата и биће користан како историчарима тако и политиколозима јер, колико нам је познато, до сада није било сличних покушаја у Србији да се уђе у саму срж феномена грађанског рата и можемо се само надати да ће аутор од овог екскурса да направи и једну мању студију о посебностима појаве грађанског рата.

Прва рунда грчког грађанског рата одигравала се од октобра 1943. до фебруара 1944. У њој је премоћ однео комунистички ЕАМ-ЕЛАС над супарничким покретом оптпора ЕДЕС-ом, који је био сведен на Епир, али је ова епизода изван оквира књиге.

Пре почетка друге рунде грађанског рата састали су се представници Комунистичке партије Грчке (КПГ) и Јосип Броз Тито 15. новембра 1944. у Београду. У лето 1944. почиње притисак совјетске дипломатије и војних представника да ЕАМ-ЕЛАС прекине непријатељства према ЕДЕС-у и да ста-

ви своје снаге под команду британског главног штаба за Блиски исток. Ово решење није добро прихватио југословенски политички врх, који је и сам имао подозрење од намера Британаца. Приликом сусрета у новембру 1944. Јосип Броз је критиковао прихватање разоружавања ЕЛАС-а и договоре с Британцима и дао изјаву која је двоструко значајна јер одаје природу саме Брозове власти, али и смера у који је гурао грчке комунисте. Тада је југословенски вођа изјавио: „Боље је имати један сигуран батаљон, него шест министара у влади. Два војника ће лако избацити некога из владе... ко вам смета. А ако немате армију нећете ништа направити“ (стр. 68). У односу на упутства која су челници КП Грчке добили од совјетских дипломата, упутства добијена од Броза могу само да се опишу као далеко оштрије и борбеније интонирана, али и као позиви да се с Британцима и прозападним грчким грађанским партијама не праве компромиси. Када је Брозов режим, само две недеље доцније, добио прилику да се активно укључи у сукобе у Грчкој, настале другом рундом грађанског рата, односно децембарском интервенцијом Британаца, Југославија није учинила ништа да помогне грчким комунистима, у страху од заостравања односа са западним савезницима. Резултат друге рунде грађанског рата било је 6.000 мртвих у Атини а прозападна грчка влада и британски корпус потпуно су преузели власт у грчкој престоници.

Пуна сарадња југословенских и грчких комуниста везана је за трећу и најважнију рунду грађанског рата, која је трајала од 1946. до 1949. Јосип Броз Тито је априла 1946, по каснијем сведочењу Маркоса Вафијадиса, „с одушевљењем“ обећао Захаријадису, вођи КПГ, подршку грчким комунистима. Консолидовани положај југословенских комуниста омогућио им је да искажу „интернационалистичку солидарност“, али иза опсежне помоћи грчким комунистима крила се и жеља да постану кључни политички фактор на Балкану. Подршка грчким комунстима обухватала је доставу оружја, прихват избеглица, оснивање тајних болница за лечење припадника ДАГ-а, слање војних инструктора за обуку у Грчку, као и обуку бораца ДАГ-а на територији Југославије и обуку командног кадра у Буљкесу у Бачкој. Као илустрација ове опсежне помоћи могу да се наведу „војни саветници“ при ДАГ-у, заправо официри Озне и касније Удбе о којима су подаци оскудни, али довољни да се уочи да су они обучили стотине бораца ДАГ-а у руковању митраљезима, противтенковским и противпешадијским наоружањем, као и за диверзије. Што се тиче предатог наоружања, индикативно је сведочење Милована Ђиласа из 1990. да је ДАГ-у дато 100.000 пушака и 1.000 митраљеза, мада је немогуће утврдити колико је ова изјава тачна. Према једном списку официра Озне/Удбе Воја Биљановића, Југославија је само у периоду од априла до јуна 1947. преbacила ДАГ-у: 4.000 машинки, 2.000 пушкомитраљеза, 360 лаких и 120 тешких бацача, 1.200 кг динамита, 15.000 ручних бомби и девет и по милиона разних метака (стр. 149). Када је у питању помоћ рањеницима слати су лекови и санитарски материјал у Грчку, а од јуна 1947. до августа 1949. у Југославији је лечено 6.317 рањених и болесних припадника ДАГ-а. Колико је била значајна помоћ Југославије и других северних суседа Грчке, постаје јасно из тврдње сер Александра Ке-

догана, који је пред Саветом безбедности УН-а изјавио 25. марта 1948. „да грчки комунисти не би опстали ‘ни месец дана’“ без ове помоћи (стр. 234).

Односе са КПГ и ДАГ-ом током целог овог периода компликовало је македонско питање, а анализа тих односа дата је у више одељака ове књиге.

Сва претходно поменута питања обрађена су у првом делу књиге који носи наслов „Грчка криза – балкански контекст“, који представља студију југословенско-грчких односа у регионалном контексту, али и више од тога. Два од осам одељака првог дела књиге односе се на међународни контекст. У петом одељку „Труманова доктрина, ‘руска беба’ и ‘британско чедо’“ и у осмом одељку „Између ‘категоричког императива’ и ‘равнотеже сила’: грчка криза у односима Тито – Стаљин“, аутор је морао да сагледа и регионални и међународни контекст. Када је Британија најавила повлачење из Грчке, почетком фебруара 1947, ова је земља већ истог месеца постала, како је то навео амерички председник Труман у телеграму свом амбасадору у Атини, „од животног значаја за Сједињене Државе“ (стр. 176). У складу с тим Труман је 22. маја 1947. потписао Закон о помоћи који је био директно усмерен не само против ДАГ-а већ и његових регионалних помагача Југославије, Бугарске и Албаније.

Док је британско-америчка позиција била јасна и тицала се настојања да се одржи утицај Запада у источном Средоземљу тако што ће Грчка остати део западног блока, совјетски став био је сложенији и био је производ глобалних приоритета ове државе. Ако је априла 1946. Броз „одушевљено“ подржавао грчке комунисте и ако је био у великој љубави са Стаљином током посете Москви маја и јуна 1946, ствари су се постепено мењале. Када је ЦК КП Грчке прогласио „привремену владу Слободне Грчке“ на Божић 1947, и ФНРЈ и Бугарска и Румунија су биле под снажним притиском западних сила да ову владу не признају, или су се нашле суочене с објашњењима СССР-а да то не треба да се чини. Стаљин је и отворено ставио до знања бугарским и југословенским комунистима фебруара 1948. да не очекује победу партизана у Грчкој“ (стр. 257). То је био и Стаљинов одговор југословенским комунистима који су 1947. предњачили у захтевима да се подржи ДАГ. На првој конференцији Коминформа у Пољској септембра 1947. Кардељ се заложио за „максималну политичку помоћ Грчкој“. Југословенски комунисти су то чинили у тренутку када су њихови планови за балканску федерацију већ изазвали подозрење у Москви. Споразум о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи Бугарске и ФНРЈ из августа 1946. Стаљин је критиковао само 11 дана по потписивању. Када је Димитров поменуо Грчку као могућу чланицу балканске федерације јануара 1948. у Букурешту, тај пројекат је Стаљин јавно напао преко *Правде*. Приликом сусрета с југословенским и бугарским комунистима фебруара 1948. Стаљин је на Кардељеву опаску да постоје шансе за победу ДАГ-а рекао: „Шта мислите, да ће Велика Британија и Сједињене Државе – Сједињене Државе, најјача држава на свету – дозволити да им буду прекинуте саобраћајне артерије у Средоземном мору! Којешта. А ми флоте немамо. Устанак у Грчкој треба стишати, и то што пре“ (стр. 295). Винстон Черчил је чак сматрао да је Стаљин био

лојалнији савезник Британије у Грчкој него опозиција у Доњем дому, а 1956. изјавио је Сајрсу Сулзбергеру (Cyrus Leo Sulzberger), спољнополитичком уреднику *Њујорк тајмса*: „На тај начин смо спасили Грчку. Када смо у њу ушли 1944. Стаљин се није умешао. Знате, ви Американци нисте помогли“ (стр. 80–81). Стаљин је имао своје планове, а они су се односили на консолидацију совјетског утицаја у његовој зони Европе и на избегавање сукоба са САД-ом. Политика Јосипа Броза Тита, а делимично и Димитрова, водила је, из совјетског угла, појачаној могућности конфронтације са САД-ом. Посебно је осетљиво било питање Грчке, коју је Стаљин још у јесен 1944. отворено препустио Британији, односно Западу.

Пажљиво ишчитавање књиге проф. Ристовића указује на то да су узроци Стаљиновог сукоба с КПЈ двоструки. Први је већ познат, а односи се на стварање балканске федерације, односно жеље КПЈ да води регионалну политику и буде главни регионални играч, односно мали Совјетски Савез на Балкану. Књига проф. Ристовића указује и на други узрок, а он се односи на југословенско-грчке односе. Опсежна помоћ ФНРЈ ДАГ-у није остала непозната западним демократијама. О њој се отворено расправљало у УН-у, формиране су и анкетне комисије, које су дошле до компромитујућих материјала по ФНРЈ. Иако су Јосип Броз и врх КПЈ водили сопствену регионалну политику, из визуре западних демократија то није изгледало тако. Зато је југословенска политика у Грчкој додатно усложњавала ионако сложене и кризне односе СССР-а са Западом. И сама балканска федерација посебно је проблематична из визуре југословенско-грчких односа. Стварањем једне федерације од ФНРЈ, Бугарске и Албаније појавио би се северни фронт против Грчке, а то би угрозило и сам територијални опстанак Грчке у границама предвиђеним миром у Лозани. Грчка би тешко могла да одбрани крајеве северно од Олимпа. У контексту Труманове доктрине, САД би морао да уђе у рат, а таква врста конфронтације је управо нешто што је Стаљин желео да избегне.

Када је објављена Резолуција Информбироа против КПЈ, и КП Грчке је морала да се изјасни. После кратког премишљања КП Грчке се ставила на страну Стаљина, што је додатно усложнило односе Југославије и ДАГ-а, али то више није било кључно. Субина ДАГ-а запечаћена је много раније у Москви. Стаљин је 11. априла 1949. наредио Захаријадису да прекине борбе ДАГ-а. Уследило је затварање границе према Грчкој, Бугарска и Албанија су то учиниле 13. маја а Југославија 21. маја 1949. Јосип Броз је и јавно обзнао своју одлуку о „прогресивном затварању“ границе 10. јула 1949.

Други део књиге насловљен је „На маргинама грађанског рата“ и има шест одељака који покривају следеће теме: 1. југословенску емиграцију у Грчкој, 2. питање избеглица, деце и талаца, 3. проблем деце избеглица између „отмице“ и „спасавања“, 4. хибридну природу логора у Буљкесу као избегличког логора и центра за војну обуку, 5. „бирокуратски рат“ око југословенских држављана у Грчкој и грчких у ДФЈ/ФНРЈ и 6. питање пропагандне слике суседа. Поједине од ових тема већ су биле предмет ширих ис-

траживања проф. Ристовића и он је о неким од њих објавио монографије на српском језику, али и у енглеском и грчком преводу.¹

„Виђење другог“ је већ дуго предмет интересовања аутора.² Пропагандна слика суседа коју је обрадио у овој књизи била је манихејска с обе стране. За ФНРЈ у Атини су били „монархофашисти“, за владу у Атини постојала је „опасност са севера“ и опасност од словенског блока. Од 21. априла 1947. радио-станица у Атини емитовала је вести на српском усмерене против „тиранског режима у Југославији“. Од јула 1947. до марта 1948. у околини Београда била је смештена станица Η Ελεύθερη Ελλάδα (Слободна Грчка) која је нападала владу у Атини и била део пропагандне машине-рије ДАГ-а.

Посебно су занимљиве две заборављене епизоде југословенске пропагандне помоћи ДАГ-у. Оскар Давичо је написао књигу *Међу Маркосовим партизанима* коју је објавила 1947. београдска Култура и која је преведена на низ балканских и светских језика. На основу књиге направљен је и сценарио за филм који је написао Давичо, а режија је поверена Николи Поповићу. Филм *Мајка Катина* завршен је 1949, али одлуком КПЈ никада није емитован. Приказан је први пут тек 1998. И Давичова књига ускоро је повучена из продаје.

На крају југословенска „интернационалистичка солидарност“ завршила се неславно у Грчкој. ДАГ је до ногу поражен, граница је затворена, а заузврат су ублажени односи Запада према ФНРЈ, у тренутку критичном за опстанак КПЈ на власти. Као награду ФНРЈ је добила место у Савету безбедности УН-а од 1. јануара 1950, као и низ облика финансијске, војне и друге помоћи са Запада. С владом у Атини, која је за југословенску пропаганду средином 1949. још увек била „монархофашистичка“, не само да су односи отоплили, већ се отишло и много даље. Догодило се незамисливо, односно једна „хладноратовска ‘аномалија’“, како каже аутор. ФНРЈ је, уз посредовање америчке дипломатије, склопила нови балкански савез с чланицама НАТО-а Грчком и Турском.

- 1 Milan D. Ristović, *Dug povratak kući. Deca izbeglice iz Grčke u Jugoslaviji, 1948–1960*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 1998). Енглески превод: Milan Ristovic, *A Long Journey Home. Greek Refugee Children in Yugoslavia 1948–1960*, (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 2000). Грчки превод: Milan Ristovic, *Ενα Μακρύ ταξίδι. Τα παιδιά του «παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία 1948–1960*, (Thessaloniki: Επίκεντρο, 2008); Милан Ристовић, *Експеримент Буљкес. Грчка утопија у Југославији, 1945–1949*, (Нови Сад: Платонеум, 2007). Издање на грчком: Μίλαν Ρίστοβιτς, *Το πείραμα Μπούλκес, «Η Ελληνική Δημοκρατία» στη Γιουγκοσλαβία, 1945–1949*, (Θεσσαλονίκη/Thessaloniki: Εκδόσεις Κυριακίδης, 2006).
- 2 Видети: Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)* / Milan Ristović, *Black Peter and Balkan Brigands*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2003), (двојезично издање на српском и енглеском). Немачко издање: Milan Ristovic, *Schwartzter Peter und die Räuber vom Balkan. Themen über den Balkan und Serbien in deutschen satirischen Zeitschriften 1903–1918*, (Wien–München–Berlin: Lit Verlag, 2015).

Шта закључити из ове књиге него управо оно што је и сам аутор навео у свом ексурсу: да је грађански рат највећа несрећа која може да заде- си једну државу. Иза грађанског рата у Грчкој остало је 158.000 мртвих, про- пале регионалне аспирације ФНРЈ и њеног вође Јосипа Броза, петогодишње неискрено учешће СССР-а на страни грчких партизана, заправо њихово за- варавање, и Грчка која је остала, по овом питању, дубоко подељена до данас.

Књига професора Ристовића задире у низ проблема из балканских односа и односа Балкана и великих сила. Ово дело показује да је Јосип Броз Тито, за разлику од Јосифа Висарионовича Стаљина, био искрени подржа- валац ДАГ-а и да је наставио да подржава ДАГ, у ограниченој мери, чак и по- што се КП Грчке оградиле од КПЈ. С друге стране, ово дело имплицира да су југословенски комунисти дали не мали допринос настанку Хладног рата и да су и они сами испровоцирали, или макар убрзали, нешто чега се Стаљин ужасавао: долазак Американаца на Балкан 1947. Она даје нову димензију разумевању сукоба СССР-а и ФНРЈ и изоштрава укупну слику и међународ- ни контекст тог сукоба. У питању је изванредно документована студија јед- ног случаја „интернационалистичке солидарности“ који се упркос великим улагањима није завршио повољно по примаоце помоћи.

Књига пред нама је несвакидашње остварење српске историогра- фије јер је морала да обухвати укрштање спољнополитичких докумената три регионалне силе и три велике силе, односно шест различитих држава, а то је заиста реткост код оваквих дела. Уз то ова књига није само дело ди- пломатске историје, већ садржи и елементе друштвене историје и имаголо- гије што делу даје још важнији оквир.

Укратко, комплексна тема одбрађена је сложеним и мултидисци- плинарним приступом и као исход има веома прецизну и свеобухватну ана- лизу једног значајног проблема који је имао и регионалне и глобалне им- пликације.

Слободан Г. МАРКОВИЋ

Правни поредак Независне Државе Хрватске, зборник радова, уредници Борис Беговић и Зоран Мирковић. Београд: Правни факултет, Центар за издаваштво и информисање, 2017, 356.

Бројним књигама посвећеним Независној Држави Хрватској сада се придружује и она, дуго чекана, која проговара о државно-правном аспекту те квислиншке творевине. У питању је зборник радова који својим слојевитим садржајем отклања контроверзу да ли је НДХ била држава, али истовремено и аргументовано показује да је одговорност за учињени злочин геноцида, као државни пројекат, тиме додатно увећана.